

UDC: 94(470+477.75):341.223.2

RUSSIAN EMPIRE IN THE FIGHT AGAINST THE OTTOMAN HERITAGE: CONQUEST OF THE CRIMEAN KHANATE PEOPLES

Anna Hedo

DSc (History), Professor

Ukraine Boris Grinchenko Kyiv University

18/2, Bulvarno-Kudriavska Str., Kyiv, 04053, Ukraine

a.hedo@kubg.edu.ua

ORCID: 0000-0003-4151-0747

Oleh Ivaniuk

PhD (History)

Borys Grinchenko Kyiv University

18/2, Bulvarno-Kudriavska Str., Kyiv, 04053, Ukraine

o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6750-5423

The article examines the establishment and maintenance of control by the Russian Empire over the territories of the annexed Crimean Khanate. Based on a comprehensive analysis of documents stored in Russian archives, travel notes and research by Ukrainian, Russian, German and British authors, it was found that the first important step in achieving this goal was the formation of a puppet government of Shagin Giray. With his help, the Russian Empire legitimized the presence of its own troops and the occupation administration in the region. As a result of the annexation of the Crimean peninsula, there were changes in the economic and political status of the indigenous peoples of the Northern Black Sea region, which consisted of depriving them of their rights and numerical restrictions. This led to the deployment of an anti-Russian national movement, which in turn prompted imperial government circles to develop a set of measures to maintain control over the region.

Special attention is paid to the methods of subjugation of indigenous peoples, in particular the Crimean Tatars, Nogais, Greeks, Armenians. In the course of the research it was found that in order to solve the set tasks Russia managed to establish control over the local elites, physically destroy the Crimean Tatars and Nogais, deprive them of property, and push them out of the empire. At the same time, the tsar introduced various measures of assimilation, in particular: resettlement, the use of some ethnic groups in the struggle against others (the principle of “divide and rule”), religious pressure. All this led to the destruction of the traditional culture and way of life of the indigenous peoples of the Northern Black Sea coast.

During the 19th century, the Russian Empire began to impose its own political, economic and mental traditions. By creating mythologemes and ideologemes, and enshrining them in the mass consciousness, the tsar formed a new reality and distorted the collective historical memory. The means of rooting imperial myths were the transformation of Orthodox churches into places of honor of the ruling dynasty, military victories and the Russian army, the construction of pantheons for the heroes of wars of aggression, and so on. The Church, carrying out the tasks set by the state,

© 2022 A. Hedo and O. Ivaniuk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

formed intolerance towards the Islamic population, consolidated the ideological division into “Orthodox” and “Busurman”, “liberators” and “enslavers”.

Keywords: Crimean peninsula, Crimean Tatar people, Nogais, Russian Empire, annexation, politics of memory, assimilation, Shagin Giray

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В БОРОТБІ З ОСМАНСЬКИМ СПАДКОМ: ПІДКОРЕННЯ НАРОДІВ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

А. В. Гедьо, О. Л. Іванюк

Історія протистояння Російської та Османської імперій у боротьбі за Кримське ханство здавна привертала увагу дослідників. Інтерес викликала неоднозначність суджень щодо їхнього впливу на внутрішню політику, яку проводили очільники цієї держави. У зв'язку з цим набули актуальності дослідження, пов'язані з протидією російського царату османським впливам, а також заходами з “упокорення”¹ народів Кримського ханства у процесі й особливо після включення його земель до складу Російської імперії.

У другій половині XVIII ст. внаслідок боротьби за моря Російська імперія розширила власні кордони, приєднавши територію Кримського ханства. Перед царатом постали завдання утримання завойованих земель і придушення національних рухів, зокрема й опору кримських татар. Упродовж наступних десятиліть імперська влада докладала значних зусиль для обґрунтування власного права на володіння захопленими територіями і, зважаючи на місцеві умови, корекції вже випробуваних у попередні часи інструментів управління підкореними народами. Дії царату були складником стратегії щодо приєднання сусідніх територій, яка почала реалізовуватися ще в XVI ст. і, власне, майже не змінилася до сьогодні.

Ще за імперської доби з'явилися перші наукові розвідки, які висвітлювали зазначене питання. У другій половині XIX ст. постала низка досліджень, які розглядали історію Кримського ханства в контексті його взаємовідносин з Російською імперією. Зокрема, це питання висвітлювалося в публікаціях В. Шаркова, Н. Чечуліна, А. Андрієвського, Ф. Лашкова та ін. [Шарков 1883; Чечулин 1896; Андриевский 1883; Лашков 1886]. Переважна більшість праць мали ідеологічно заангажований характер. Автори підтримували державну парадигму, обґрунтовуючи “право” імперії на володіння анексованими територіями та возвеличуючи “героїв” загарбницьких війн.

Суспільно-політичній ситуації у Криму в 70-х рр. XVIII ст. приділяли увагу С. Соловйов, Ф. Лашков, В. Смирнов, О. Дружиніна, В. Возгрін, Г. Сеймур, А. Фішер [Соловьев 1998; Лашков 1886; Смирнов 1889; Дружинина 1955; Возгрин 1992; Seymour 1855; Fisher 1970]. Дослідники наголошували на її нестабільності. Зокрема, В. Смирнов та В. Возгрін стверджували, що після Кючук-Кайнарджійського миру безладдя на півострові провокувалися переважно російськими військами, а також безвольністю і непопулярною політикою хана Шагін Гірея, який перебував під російським впливом [Смирнов 1889, 385–405; Возгрин 1992, 266, 283–286]. Водночас автори побіжно висвітлювали й методологію встановлення контролю над народами, які жили в межах колишнього Кримського ханства.

Не менш заангажованим був погляд на експансію Російської імперії в південному напрямку дослідників радянської доби. Дослідження проводилися в умовах більшовицької національної відлиги, ідеологічним складником якої стала критика будь-яких дій царату. Зокрема, П. Нікольський акцентував залякування й репресії, що їх чинили російські війська проти місцевого кримськотатарського населення [Никольский 1929]. У розвідці С. Бахрушина вказувалося, що результатом приєднання Криму стало не лише знищення незалежності татарської держави, а й занепад унікальної,

самобутньої культури. Зокрема, він зазначав, що дії Російської імперії призвели “до нещадного розорення царизмом тієї красивої та яскравої тубільної цивілізації, яка виросла на кримському ґрунті в результаті різноманітних культурних впливів, що перехрещуються тут, у цьому споконвічному морському порту поблизу південноросійських степів” [Бахрушин 1936, 57]. Украй негативно до загарбання земель Кримського ханства царатом ставилася й С. Лапицька [Лапицкая 1937].

Спроби неупередженого аналізу джерел і висвітлення російської експансії на Південь розпочалися лише за доби незалежності України. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. вийшла друком монографія М. Араджионі, присвячена питанням етнічної історії й культури греків Криму та Північного Приазов'я [Араджиони 1999]. Авторка узагальнила коло проблем і дискусійних питань щодо етногенезу, двомовності греків, проблем духовної та матеріальної культури та ін. Дослідниця систематизувала різні підходи щодо походження приазовських греків, правового й соціального становища у Кримському ханстві, причин, ініціаторів і мети переселення тощо. Дослідженню процесу отримання кримськотатарською родовою елітою станових привілеїв та її інтеграції в російську дворянську корпорацію присвячені роботи О. Мавріної [Мавріна 2011a; Мавріна 2011b].

Міграції ногайців наприкінці ХVІІІ ст. в умовах завоювання Росією Кримського півострова, обставини їхнього переходу із-під влади хана до російського підданства, а також інкорпорацію ногайських орд імперією розглянув В. Грибовський [Грибовський 2006]. Аналізу політичних відносин між Російською імперією та Кримським ханством у 1774–1783 рр. присвячена розвідка А. Гедьо. Спираючись на архівні матеріали, авторка висвітлила вплив російського уряду на внутрішню політику Кримського ханства [Гедьо 2004].

Відтворити політичну ситуацію на Кримському півострові в останній третині ХVІІІ ст. допомагають матеріали діловодства та листування посадовців Російської імперії та Кримського ханства. Значна їхня частина міститься у фондах “ВУА” Російського державного військово-історичного архіву (ф. “ВУА”, спр. 186, 211) і фонді Внутрішнього управління Російського державного архіву давніх актів (ф. 16, оп. 1, спр. 588, 693, 797, 800). Перші публікації джерел було здійснено ще за імперської доби. Варте уваги чотири томне видання за редакцією М. Дубровіна “Приєднання Криму до Росії”. До його складу увійшли укази Катерини ІІ стосовно Кримського ханства, кореспонденція Г. Потьомкіна й П. Рум'янцева-Задунайського з посадовими особами, рапорти О. Суворова й В. Черткова, листування представників кримського уряду з російською владою тощо. Ці матеріали дають змогу реконструювати ситуацію, що склалася на Кримському півострові в останній третині ХVІІІ ст. [Дубровин 1885].

Порівняльний аналіз опублікованих М. Дубровіним матеріалів і джерел, які зберігаються у фонді “ВУА” Російського державного військово-історичного архіву, здійснили А. Гедьо й М. Араджионі. Досліджуючи листування кримського хана Шагін Гірея з російськими урядовцями О. Прозоровським, А. Константиновим, П. Рум'янцевим, О. Суворовим, авторки довели, що під час введення цих матеріалів до наукового обігу М. Дубровін вносив певні правки, переставляв місцями й механічно об'єднував абзаци, що призводило до зміщення акцентів, корегування і викривлення інформації. Подібне редагування зустрічається й у тих матеріалах, де йшлося про заходи, запропоновані російськими сановниками для швидкої організації переселення християн. Можна припустити, що дослідник зробив це через цензуру або свідомо підтримуючи встановлене державою тлумачення переселення християн із Криму, яке, до речі, у масовій свідомості українців побутує й дотепер і продовжує тиражуватися в популярній літературі [Гедьо, Араджионі 2019, 7].

Інформативними джерелами щодо фіксації стану приєднаних до Російської імперії земель стали щоденники й своєрідні подорожні записки іноземних мандрівників,

які наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. відвідували Південь, зокрема Ф. де Міранди, Й.-Г. Коля, А. Гакстгаузена. Для вільного пересування теренами держави вони мали дістати дозвіл на подорож та почесний або військовий супровід. Часом саме ті, хто супроводжував, формували відповідний погляд мандрівників на події і ситуацію в землях колишнього Кримського ханства. Проте іноді внаслідок власних спостережень, а також розмов з іноземними колоністами Півдня, кримськими татарами, караїмами, греками думка змінювалася.

Формування й російська підтримка уряду хана Шагін Гірея

Одним із перших кроків царату на шляху до підкорення Кримського ханства стали зусилля щодо створення місцевого уряду, який перебував би під російським впливом. У перспективі він мав легітимізувати присутність у регіоні імперських військ, а згодом і адміністрації. Зручною кандидатурою на посаду очільника такого уряду став калга Шагін Гірей. Прагнучи реалізувати власні політичні амбіції, він восени 1774 р. звернувся до Російської імперії з проханням про фінансову і військову допомогу.

Використавши вдалий привід, 23 листопада 1776 р. на землі Кримського ханства увійшли російські війська. За дорученням Катерини II головнокомандувач О. Суворов проголосив Шагін Гірея ханом. Позиції Російської імперії у Кримському ханстві посилилися, коли 28 березня 1777 р. диван (державна рада) визнав його ханом. Своєю чергою Шагін Гірей офіційно звернувся до Катерини II з проханням не виводити війська з півострова [Дружинина 1955, 324–325].

Щоб забезпечити лояльність Шагін Гірея та його оточення, царат гарантував своєрідну автономію в управлінні ханством. 3 червня 1777 р. П. Рум'янцев-Задунайський писав О. Прозоровському: “Її величність, знаючи особисто в нинішньому ханові чесноти та найкращі здібності, які він має щодо керівництва того краю, дозволяє йому з повною свободою там володарювати” [цит. за: Коробков 1944, 596]. Широке повноваження Шагін Гірея і створення вигляду невтручання у внутрішні справи давали змогу Російській імперії позиціонувати себе як союзника, який захищає інтереси незалежного й самостійного правителя за його ж зверненням і гарантує права й законність на підконтрольній йому території. Отже, першочергове завдання було виконане, і Кримське ханство опинилося під імперським протекторатом.

Про встановлення контролю свідчить і рескрипт імператриці від 10 листопада 1777 р. П. Рум'янцеву, у якому зазначалося: “Ми розраховуємо, що хан пам'ятає й визнає, що отриманий ним титул самодержавного хана є сам по собі мрією, без нашого сприяння та покровительства, що так він зобов'язаний Росії своїм возвеличенням, що для збереження свого і задля цілісності нового татарського володіння йому потрібно надалі підкорятися в усьому керівництву двору нашого, потрібно узгоджувати вчинки свої з його політичними інтересами” [Соловьев 1998, 244].

Проте вплив на хана і його оточення треба було ще зберегти, адже владу Шагін Гірея не визнали ані частина місцевих еліт, ані Османська імперія. 2 жовтня 1777 р. спалахнуло повстання, метою якого проголошувалося повалення чинного режиму. Підтримуючи цей рух, Османська імперія призначила нового хана – Селім Гірея. У грудні 1777 р. він на чолі невеликого війська висадився в Кафі [Дружинина 1955, 327].

На тлі боротьби двох імперій за ханський стіл у кримськотатарському суспільстві стався розкол. Утворилося кілька політичних угруповань, одне з яких вимагало невтручання сусідів у внутрішні справи ханства, інше наполягало на збереженні тісної взаємодії й співпраці з Османською імперією. Неоднозначним було ставлення до подій і християнського населення Кримського ханства, частина з якого мала релігійну антипатію до панівної верхівки [Смирнов 1889, 139].

Реакцією Російської імперії на боротьбу за владу стало пряме військове втручання. 17 лютого 1778 р. її війська оточили загопи Селім Гірея, тож він змушений був зректися влади на користь свого опонента [Лашков 1886, 27]. Упродовж наступних років царат послідовно проводив політику, спрямовану на включення Кримського ханства до складу Російської імперії. Зрештою, у 1783 р. внаслідок військової кампанії йому вдалося встановити остаточний контроль над його територією.

Заходи царату з “упокорення” народів Кримського ханства

Після завоювання Криму перед російським урядом постала проблема вирішення складних поземельних відносин, які побутували в регіоні, й уніфікації їх із загальноімперськими. Хоча в перші роки після включення регіону до складу держави царат і намагався не збурювати місцеве населення, проте перед ним стояло завдання створення в перспективі поліетнічного, лояльного до загарбників середовища. Тому землі, які входили до складу Кримського ханства, часто дарувалися іноземцям, російським вельможам або розпродавалися. Такі дії російських чиновників викликали незадоволення місцевого населення, що своєю чергою призвело до соціальних заворушень.

“Упокорення” кримських татар

Зрештою, імператор Олександр I змушений був реагувати на суспільне збурення. Відбулася кампанія з роз’яснення прав власності та особистих повинностей, спеціальними указами було створено юридичну базу взаємовідносин між прийшлим і місцевим населенням. Хоча кримські татари й визнавалися вільними людьми, законодавчо визначалося, що кожен дорослий член татарської родини має відпрацювати від 6 до 12 днів на рік у землевласника, відповідно до кількості виділеної землі. Селяни також мали віддавати десятину зерна, сіно, овочі, три одиниці з сотні малої худоби та птиці. Згідно із законодавством, землі, якщо навіть належали кримським татарам, не могли продаватися без дозволу окупаційної адміністрації. Місцеві жителі не мали права залишати місця поселення, де вони були зареєстровані як платники податей [Naxthausen 1856, 114].

Такі дії нової влади сформували негативне ставлення як до місцевої адміністрації, так і до російських вельмож. Барон А. Гакстгаузен² зазначав, що кримські татари “живуть у дружбі й гармонії” із сусідніми німецькими колоніями, проте до “росіян, яких зараз вони змушені вважати лордами та господарями, мають відразу” [Naxthausen 1856, 124–130].

Своє ставлення як до Російської імперії загалом, так і до окремих її дій і заходів татари висловлювали досить обережно. Вони боялися відкрито говорити про окупаційні війська та про запроваджені адміністрації. Коли під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. в одного татарина запитали: “Друже, ти чув, що турки перемогли?”, той спокійно відповів: “Сподіваюся, що настане мир”. Після того як гору взяли росіяни, у нього знову запитали про його ставлення до подій. Як і раніше, він відказав: “Сподіваюся, що настане мир”. Згодом татарині поставили питання: “А якби приїхали турки, до кого ти приєднався б?” На це він відповів: “Ми маємо бачити, де було вільно” [Naxthausen 1856, 93].

Водночас кримські татари не полишали надій на відновлення незалежності власної держави. Основним союзником на цьому шляху вони бачили Османську імперію. Аналізуючи різноманітні місцеві оповіді, барон А. Гакстгаузен повідомляв про поширене прислів’я: “Німеччина має мудрість, Грузія – красу, а Туреччина – і те, й інше” [Naxthausen 1856, 92].

Підкорення кримських татар здійснювалося не лише силовими й адміністративними методами. Щоб здобути лояльність кримськотатарської родової еліти, царат намагався інкорпорувати її до російського дворянства. Першим кроком на цьому шляху стало законодавче врегулювання питання. Зокрема, упродовж 1783 р. було

видано кілька іменних указів Г. Потьомкіну, які створили основу для реалізації поставленого завдання³. А вже наступного року імперська влада видала указ “О дозволенни князьям и мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами Российского дворянства”, який фактично зрівняв у правах кримськотатарську родову еліту й російське дворянство. У ньому зазначалося: “Князьям и мурзам татарского происхождения, які залишилися в магометанському законі і пращури яких за їхні вірні Російському Престолові служби отримали від високих пращурів наших жалувані грамоти на помістя та інші незаперечні докази, що служба їхня і стан були рівними іншим благородним... пред’являти жалувані пращурам їх Государські грамоти на нерухомі маєтки й інші письмові види, що стверджують шляхетство з явним доказом” [ПСЗРИ-1, т. XXII, № 15936]. Права і титули їхніх спадкоємців закріплювалися сенатським указом від 8 листопада 1794 р. “Об оставлении владельцев Таврической области в свободном распоряжении их поместьями, вотчинами и тому подобными дворянскими именными с распространением права сего на их наследников” [ПСЗРИ-1, т. XXIII, № 17265]. Процес інкорпорації російський царат продовжив і в XIX ст. 12 червня 1816 року було створено спеціальну Комісію “для приведения в известность дворян магометанских и греческих родов” [Мавріна 2011а, 129].

Здобувати лояльність намагалися й підкупом. Неодноразово місцева російська адміністрація розсилала татарським муллам і мурзам гроші і подарунки, а також влаштовувала до військових навчальних закладів їхніх дітей (це ще й спроба виховання в імперському дусі молодого покоління). Зокрема, такі випадки були зафіксовані Франциско де Мірандою. У своїх щоденниках він зазначав: “Спали дуже міцно, а вранці я познайомився з кількома цікавими особами... З муллами (татарськими духовними особами) спілкувалися, стоячи біля вікна, а ті перебували ззовні. Кожному з них подарували якийсь предмет одягу. Під вечір повернулися додому, і потім вечері у зв’язку з тим, що необхідно було надіслати подарунок муфтію, князь показав нам різноманітні годинники, які майстерно було виготовлено тутешніми майстрами, кілька пернів... і орден Золотого руна з аквамарином незвичайних розмірів і чистоти... Муфтію князь подарував, здається, годинник і перстень, а іншим духовним особам – гроші. Серед місцевої татарської молоді є двоє юнаків 14–16 років, які є прямими нащадками Чингісхана, і князь, віддавши їм честь, наказав захищати їх молодшими офіцерами до гвардійського полку” [Міранда 1996, 12].

“Упокорення” ногайців

Значно складнішою проблемою, аніж кримські татари, для імперської влади стали ногайці. Як зазначав А. Фішер, “Ніхто не досягнув значного успіху у створенні дієвого управління ордами – ані хан, ані оттомани, ані тепер росіяни. Ногайці залишалися напівнезалежними кочовиками аж до [початку] XIX ст.” [Fisher 1970, 145]. Охоплені усобицями ногайці не підтримали повстання у Криму проти російського ставленика. Це також стало однією з того комплексу причин, що уможливили анексію півострова. Відтоді загальноімперське законодавство поширювалося на все населення ханства, включно з ногайцями [Грибовський 2006, 183].

Постійна напруженість російсько-турецьких відносин і постійна загроза воєнних конфліктів спонукали російський уряд до переселення ногайців із Прикубання до р. Уралу, на запустілі внаслідок селянської війни під проводом О. Пугачова терени. У відповідь на цей намір кочовики почали масово тікати в турецькі володіння. Близько 10 тис. джамбуйлукців та єдичкульців, покинувши худобу та майно, безладно переходили на лівий берег Кубані. Спроби росіян зупинити втікачів тільки збільшували паніку. Доходило до того, що “ногайці вбивали жінок і дітей, аби виграти час для втечі” [Щеглов 1910, 91]. За наказом О. Суворова в жовтні 1783 р. російські війська провели масштабну каральну експедицію, у результаті якої на правобережжі Кубані з 56 тис. ногайських родин (станом на 1782 р.) залишилося всього 3 тис., у полон потрапили понад 1 тис. осіб [Грибовський 2006, 183].

Зважаючи на чимало збігів у переселенні ногайців і християн у 1778 р., постає риторичне питання: чи не спіткала б така сама доля останніх, якби вони відмовилися переселятися або ж із півдороги повернулися назад?

Результатом імперської політики щодо ногайців, на думку В. Грибовського, стало повне руйнування традиційних етнічних зв'язків і соціальних відносин. Після ліквідації Кримського ханства вони підпали під режим прямого колоніального управління, органом якого було Єйське приставство. Зрештою, у ногайському суспільстві відбувся внутрішній розкол, що своєю чергою призвело до втрати усталених зв'язків в ордах, їхньої родової структури, викликало депопуляцію кочового населення, нову хвилю хаотичних міграцій за лінію російсько-турецького кордону на Північно-Західному Кавказі [Грибовський 2006, 183].

Імперська влада добре розуміла, що силою зброї втримувати регіон упродовж тривалого часу неможливо, оскільки тиск рано чи пізно породжуватиме протидію. Тому царат застосовував і інші методи впокорення корінних народів, а саме встановлення контролю шляхом антитурецької агітації, міфотворення, прийняття в підданство, переселення тощо. Зокрема, у 1770 р. графу П. Паніну вдалося вмовити частину ногайців перейти в російське підданство. Єдисанська й Буджацька орди у складі 11,8 тис. осіб були поселені в північній частині майбутніх Мелітопольського та Бердянського повітів.

У 1777 р. під час чергової російсько-турецької війни в Петербурзі виникла підозра, що ногайці надають активну допомогу Османській імперії на Кавказі. Князь Г. Потьомкін вирішив переселити їх із традиційних кочовищ на землі в межиріччі Кубані й Дону. Згодом їх повернули на старі кочові угіддя.

На початку XIX ст. російський уряд узяв курс на руйнацію традиційного способу життя та створення своєрідної резервації для цього народу. У 1809 р. розпочалося розселення ногайців у Мелітопольському окрузі – було засновано м. Ногайськ і створено юридичну базу для компактного розміщення ногайців.

Під час своєї подорожі Північним Причорномор'ям і Кримським півостровом барон А. Гакстгаузен зазначав: «Ногайські татари на північ від Азовського моря обмежені російським урядом певною, чітко визначеною територією, а саме – 50 верст завдовжки з півночі на південь, 90 верст зі сходу на захід. Площа відведених земель становить близько 3300 квадратних миль. На півдні вони сягали Азовського моря й володінь графа Ф. Орлова-Денисова; на півночі обмежувалися колонією менонітів і молокан; на сході доходили до вюртемберзьких колоній і російських поселень; а на заході – до колонії духоборців. “Країну ногайців” було поділено на п'ять волостей, які мали окреме управління, що безпосередньо підпорядковувалося губернаторові Тавриди в Сімферополі» [Haxthausen 1856, 92].

Окрім визначення меж компактного поселення, ногайців намагалися спонукати до осілого способу життя. Мета таких дій полягала не лише в контролі або економічних потребах освоєння регіону, а й у руйнації традиційного укладу, що в перспективі мало призвести до асиміляції. Після спілкування з місцевими жителями А. Гакстгаузен стверджував, що в попередні часи ногайці ніколи не займалися землеробством, тому лише деякі з них змогли посіяти просо. Адміністрація спонукала їх будувати стаціонарні житла. Проте “колишні кочовики” відмовлялися від користування ними.

Здавалося, що упродовж наступних років ногайців таки вдалося призвичаїти до непритаманного їм способу життя. Але після того, як у 1821 р. граф де Мезон залишив посаду наглядача над “ногайськими татарами”, процес переходу до осілості призупинився [Haxthausen 1856, 90–91]. Барон А. Гакстгаузен зазначав: «Багато хто з них покинули свої будинки... й повернулися у степ вільних кочівників. “Аллах так захотів! – кажуть. – Він дав росіянам і німцям плуг, вірменам стіл (для підрахунку грошей), а ногайцям він дав віз”» [Haxthausen 1856, 92].

Ще одним методом управління народами колишнього Кримського ханства стало їхнє часткове витіснення з теренів Російської імперії й подальше захоплення земель, пасовищ і могил пращурів. Це стосувалося тієї частини ногайців, яких не вдалося у відносно короткі терміни асимілювати. До їхнього масового переселення Петербург удався після підписання восени 1812 р. Бухарестського трактату. Сьома стаття угоди давала їм дозвіл на виїзд до Османської імперії. У документі, зокрема, зазначалося: “Магометанські жителі земель, які здобув російський імператорський двір, що могли б у них перебувати у зв’язку з війною, і природні жителі інших місць, що залишилися внаслідок війни в тих самих землях, можуть, якщо забажають, перейти у володіння Блискучої Порти з їхніми родинами та майном і там назавжди залишитися під її владою [...] Зрештою, і тим, і іншим надається вісімнадцять місяців, від дня обміну ратифікацією цього трактату, для впорядкування їхніх вищезазначених справ. [...] татари орди Єдисанської, які перейшли з Бессарабії до Росії, можуть, якщо забажають, повернутися на території оттоманські, проте Блискуча Порта буде тоді зобов’язана заплатити російському імператорському двору кошти, що можуть бути витрачені на перевезення цих татар” [Внешняя политика России... 1962]. Отже, переважна більшість ногайців, які належали до Єдинської (Єдисанської) орди, дістали змогу об’єднатися з релігійно й культурно спорідненими народами.

Причинами ногайської еміграції до Османської імперії, окрім бажання російського уряду, стали нестача придатних для ведення традиційного для кочовиків господарства земель (переважна їхня більшість увійшли до державного фонду, були роздані можновладцям або іноземним колоністам), несправедлива національна політика царизму (переселення ногайців до внутрішніх районів імперії без права повернення), активна турецька агітація (заохочення об’єднання з народами, що мали спільні віру й культуру), релігійні розбіжності (боротьба православної церкви проти ісламу на приєднаних до Російської імперії землях).

“Упокорення” греків і вірмен

Колонізуючи завойовані території, царат намагався не лише розв’язати економічні й геополітичні проблеми, а й розчинити народи, які жили в межах Кримського півострова і Таврійського степу, у лояльному до Російської імперії середовищі іноземних переселенців. Царат також розглядав переселенців як імовірний “громовідвід”, коли провину за певні дії російських військ можна було перекласти саме на колоністів і в такий спосіб зіштовхнути їх із місцевим населенням.

Особлива надія в цьому сенсі покладалася на вихідців з балканських земель, так званих “югослов’ян”, зокрема сербів. Їхнє ставлення до “визволительки від Османського панування” яскраво описав М. Погодін: “Слов’яни дивляться на Росію як волхви на зірку зі Сходу. Туди линуть їхні серця. Туди линуть їхні думки й бажання. Там витають їхні надії. Від неї вони чекають порятунку, як євреї від месії, і нетерпляче ждуть, коли настане час. Будь-який успіх Росії вони вважають власним” [Погодин 1874, 21–22]. Зокрема, у 1753 р. до Російської імперії продовжували прибувати балканські слов’яни. Для проживання їм визначили землі в Бахмутській провінції – розподіливши на 16 рот, розселили по селах Серебрянка, Красний Яр, Верхнє, Версунка, Привільнє, Кримське, Нижнє, Підгірнє, Жовте, Кам’яний Брід, Черкаське, Хороше, Калинівське, Троїцьке, Луганське [Архиепископ Гавриил 1853, 82]. Ворогами, від яких серби мали захищати російські володіння, уважалися турки й татари.

Також для утримання контролю над анексованою територією і боротьби з місцевими національними рухами було використано греків. У 1769 р. граф О. Орлов оголосив у Греції маніфест Катерини II про набір добровольців на військову службу [Сафонов 1844, 205]. Цьому передували перемовини президента Колегії іноземних справ графа М. Паніна із заможними грецькими родинами, зокрема С. Мавроміхалі. Результатом стало формування підрозділів, які брали участь у російсько-турецьких

війнах, так званих “Спартанських легіонів”. У 1775 р. делегація греків на чолі з капітаном С. Мавроміхалі мала аудієнцію в Катерини II, після чого з’явився рескрипт від 28 березня того ж року на ім’я графа О. Орлова про прийняття греків разом із родинами в російське підданство [Сафонов 1844, 211]. Переселенці дістали загальну назву “Албанське військо” (або “албанці”)⁴. Згодом на них було покладено завдання охорони прибережної ділянки від Севастополя до Феодосії. Греки заселили п’ять сіл навколо Балаклави: Керменчик, Лаку, Карань, Кадикой, Камару [Сафонов 1844, 229]. У 1812 р. “албанців” залучили до придушення виступів кримських татар [Сафонов 1844, 233]. Їх також використовували як загороджувальні загони під час епідемій чуми в татарських селах у 1812 та 1829 рр. Отже, Російська імперія намагалася спрямувати гнів місцевого населення на інші народи.

Щоб сформувати образ ворога й підкреслити свою “визвольну роль”, російський царат удався до переселення народів. Зокрема, було ініційовано “вихід” християн з уже контрольованого Криму. Офіційна позиція Росії декларувала захист православного населення від переслідувань з боку татар. 22 червня 1778 р. О. Суворов писав Шагін Гірею: “Імператриця, дослухаючись до прохання християн, які живуть у Криму, про порятунок їх від лиха, що загрожує, і повного знищення, яким обурені під час минулого повстання татари мститися їм за нагоди обіцяли, керуючись любов’ю до ближнього й обов’язком християнського закону, ласкаво дозволяє переселити їх у свої кордони” [цит. за: Дубровин 1885, 583].

В іншому листі до хана О. Суворов зазначав: “Коли татари повстали, то відтоді в серцях своїх мають злобу на підданих, кажучи, що не забувайте цього, ми помстимося, тільки-но відступлять звідси російські війська, то ми всіх винищимо, і навіть пороху вашого не буде; із цієї причини зі сльозами молили та просили про захист їх від такого лиха. За що їй величність, ласкава моя государиня, з однієї лише любові до ближнього й милосердя, для захисту від такого лиха братів по вірі православних християн, наказала нам, щоб перевели їх у наші кордони” [РГВИА, ф. “ВУА”, д. 211, л. 31–31 об.]. Ці тези транслиювалися православним, формуючи фобії та нав’язуючи міф про нібито вороже ставлення ісламського населення.

Але спочатку пропаганда була не надто дієвою. Як свідчать джерела, християн доводилося вмовляти, залякувати, обіцяти різноманітні пільги, давати хабарі духовництву, щоб воно спонукало людей переселятися, і ханським урядовцям, аби не перешкоджали цьому. Про відсутність будь-яких загроз свідчить і відповідь Шагін Гірея О. Суворову від 23 червня 1778 р. Хан зазначав, що самі християни, окрім балаклавських греків, які були складовою частиною російських військових підрозділів і займалися насильством та грабували татар, такої загрози не відчували. Кримські можновладці запевняли, що ніхто з християн не постраждає і, взагалі, всі ці загрози радше уявні. Він також заперечував щодо активної участі широких верств татарського населення в повстанських рухах [РГВИА, ф. “ВУА”, д. 211, л. 38].

Незважаючи на це, Російській імперії важливо було продовжувати формувати образ “захисниці” християн від “бусурманів-поневоловачів”, особливо в переддень чергових воєнних зіткнень з Османською імперією. Тому царат удався до пропагандистсько-агітаційної кампанії, яку провадили переважно греки з албанського війська. Вони завзято поширювали міф про те, що хан нібито “уступив” християн імператриці і якщо ті відмовляться переселятися, то будуть суворо покарані татарами.

На державному рівні активно працювали й з ханською адміністрацією. Зокрема, П. Рум’янцев у листі до О. Суворова від 5 серпня 1778 р. наказував: “Переконуйте хана та уряд, що християни переселяються не тому, що ми їх спонукаємо, а тому, що бояться загрози їм, помсти від турків” [Дубровин 1885, 618–619]. До кампанії було долучено й православну церкву. Священникам доводилося застосовувати увесь свій вплив, щоб схилити людей до продажу власного майна і переселення. Організатором переведення християн на нові землі було визначено преосвященного

Ігнатія [Гавриил 1844, 197–198]. 16 червня 1778 р. в Бахчисараї виборні з різних регіонів Криму уклали звернення до російського уряду, де прохали про визначення нового місця для проживання.

Щоб посилити бажання християн залишити Крим, застосовувалися й інші, більш агресивні методи. 26 серпня 1778 р. О. Суворов писав графу Г. Потьомкіну про те, що хан “звинувачує мене в позбавленні (як він каже) бідолашних християн своєї давньої батьківщини, винищенні людського майна... Тепер нібито від мене дали російськоімперським військам дозвіл убивати і грабувати беззбройних та невинних магометан” [РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 588, ч. 13, л. 367].

Утім, самі християни, які протягом багатьох поколінь проживали на землях Кримського ханства, не відчували прямої загрози. Виняток становили ті греки, які, якщо вірити документам, доєдналися до російських військових підрозділів (імовірно, до розквартированого в Керчі й Єнікале грецького полку) під час придушення антиханських та антиросійських виступів і займалися грабунками, а також вчиняли насильницькі дії щодо кримських татар і караїмів [Рабби Азарья 1856]. Саме вони активно агітували за переселення до Російської імперії, часом вдаючись до брехні й залякування людей. Наприклад, поширювалися вже згадані вище вигадки про те, що нібито хан “уступив” християн імператриці і якщо вони відмовляться переселятися, то будуть суворо покарані [Гедьо, Араджионі 2019, 11].

Про виконання російських запевнень, даних християнам, свідчили закиди греків на адресу митрополита Ігнатія: “Ваше преосвященство, брехливими своїми обіцянками ви обманули нас. Ми полишили свій дім, ріллю та інші добра й осіли тут, де обіцянки нам усе ще даєте. Кращого після приїзду нашого не тільки нічого не знайшли, а й лиха зазнали, і скільки людей померло. Тепер повелюють нам мешкати в пустищах, щоб умерти від голоду зі старими, із жінками та дітьми своїми” [РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 588, ч. 13, л. 258–259 об.].

Така ж доля спіткала й вірмен. 8 квітня 1779 р. вони писали О. Суворову: “При виводі нас із Криму, крім відомих 14 пунктів, обіцяти нам зволили, що замість поглиблених наших осель дадуть такі самі збудовані; місця на бажання наше будуть відведені; жалування і провіант видаватимуть. Але по прибутті нашому відведено місця такі, де немає ані води, ані лісу, та ще й приневолюють усіх розписуватися, що вони для нас зручні, чого нам зробити неможливо з огляду на їхні невігоди. Провіант і жалування напочатку всім видавали, а нині декому зовсім не видають, людей хліборобних відділяють від нас за 130 верст [...] і не тільки винагороди, а й останнє через грабіж розбійників та через інші утиски втратили, дійшли до такої межі, що ті, хто мав досі добрий прожиток, збирають відтепер милостиню, а декотрі взагалі з голоду віддають за децицю грошей або хліба своїх дітей. Від такої голоднечі й через уживання в їжу варених у воді висівок чимало малолітніх померло” [Дубровин 1887, 152–153].

Щоб обґрунтувати й виправдати свої завоювання, Російська імперія вдавалася до формування відповідної “політики пам’яті”, що полягала в закріпленні у свідомості населення відмінності росіян (у політичному значенні терміна) від інших народів. Це відображалось в поділі на “православних” і “бусурманів”, “визволителів” та “поневолювачів”. Із метою протиставлення православних ісламським народам на “місця пам’яті” перетворювалися храми. Тут облаштовувалися своєрідні музейні експозиції, які мали формувати “образ ворога”, нагадуючи вірянам про перемоги над турками й татарами. Зокрема, 26 червня 1829 р. на честь узяття російськими військами фортеці Сілістра (Доростол) Микола I видав розпорядження про розміщення в київському Софійському соборі частини захоплених у ворога прапорів [Лебединцев 1896, 167]. Парафіяни, заходячи до храму, мали насамперед звертати увагу на ці трофеї, усвідомлюючи велич перемоги російської зброї над турецькою і православ’я над ісламом.

Також у XIX ст. царат взяв курс на викорінення зі свідомості населення “окраїн” національного, створення своєрідного вакууму й заповнення його імперськими міфами, тобто на викривлення або заміщення історичної пам’яті. Просувалася ідея про “визвольну місію” Російської імперії в боротьбі за православне населення різних країн як Європи, так і Сходу. Загарбницькі війни та окупація територій обґрунтовувалися нібито природною потребою інших “братніх народів” жити разом із Росією, без сусідства з турками. Захоплені землі, зокрема й Кримський півострів, називалися “споконвічно російськими”.

З метою закріплення у свідомості населення провідної ролі імперії відкривалися музеї, споруджувалися пам’ятники на увічнення полководців і рядових вояків, які силою зброї підкорювали сусідні народи. Щоб підкреслити важливість подібних місць, до їхнього створення долучалися члени імператорської родини. Зрештою, підкореним народам майже не залишилося місця в колективній історичній пам’яті, яка заповнювалася міфами й ідеологемами, пов’язаними із “самодержавством, православ’ям і народністю”.

Висновки

Отже, Російська імперія задля підкорення народів Кримського ханства вдалася до комплексу методів, які передбачали встановлення контролю над місцевими елітами (створення маріонеткового уряду), фізичне знищення кримських татар і ногайців під час придушення антиросійських виступів, позбавлення власності та прав, витіснення за межі імперії. Водночас упроваджувалися різноманітні заходи з асиміляції, зокрема переселення, використання одних етносів у боротьбі з іншими (принцип “розділяй і володарюй”), релігійний тиск. Упродовж XIX ст. шляхом створення міфологем та ідеологем і їхнього закріплення в масовій свідомості російська влада вдавалася до спотворення колективної історичної пам’яті. Засобами вкорінення імперських міфів було перетворення православних храмів на місця шанування панівної династії, воєнних перемог і російської армії, спорудження пантеонів героям загарбницьких війн тощо. Церква, реалізуючи поставлені державою завдання, формувала нетерпимість до ісламського населення й закріплювала ідеологічний поділ на “православних” і “бусурманів”, “визволителів” та “поневолювачів”. Власне, і сьогодні Російська Федерація вдається до подібної стратегії щодо встановлення геополітичного впливу над сусідніми територіями. Майже не відрізняється від імперської й риторика урядових кіл сучасної Росії, за допомогою якої обґрунтовується “право” на анексію, окупацію, воєнні дії поза межами держави. Отже, документи ще раз засвідчують, що втручання одних держав у справи інших під гаслом захисту частини їхнього населення є лише приводом для розширення власних кордонів або сфер впливу, що призводить до особистих трагедій тисяч людей.

¹ “Упокорення” – термін, який вживався чиновниками в XIX – на початку XX ст. для позначення будь-яких заходів, зокрема і збройних, із придушення національних рухів.

² Август Гакстгаузен – прусський економіст, юрист, мандрівник. У 1843 р. здійснив подорож Російською імперією, зокрема й землями Південної України та Кримського півострова. Її результатом став тритомний опис Російської імперії.

³ Йдеться про законодавчі акти “О принятии крымских жителей и прочих татарских народов в Российское подданство” від 28 липня 1783 р. [ПСЗРИ-1, т. 21, № 15798] та “О принятии на военную службу татарских мурзов и чиновных людей, и о награждении их чинами не выше премьер-майора” від 1 листопада 1783 р. [ПСЗРИ-1, 1783, т. 21, № 15861].

⁴ Назва “албанці” закріпилася за архіпелазькими греками, які добровільно вступили на службу до російського флоту під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У 1775 р. їх

було розселено в районі Керч – Єнікале, а також поблизу Таганрога. У 1777 або 1778 р. греків перемістили до Балаклави. Згодом із так званих “албанців” було сформовано “грецький піхотний полк”, а ще пізніше – “балаклавський грецький батальйон”.

ЛІТЕРАТУРА

Андрієвський А. А. **Крым и крымские татары: По поводу столетия со дня присоединения Крыма.** Киев, 1883.

Араджиони М. А. **Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.).** Симферополь, 1999.

Архиепископ Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. III. Одесса, 1853.

Бахрушин С. В. Основные моменты истории Крымского ханства // **История в школе,** 1936, № 3.

Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. Серия I: 1801–1815 гг. Т. VI. Москва, 1962.

Возгрин В. Е. **Исторические судьбы крымских татар.** Москва, 1992.

Гавриил А. Х. и Т. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. I. Одесса, 1844.

Гедьо А. В. Політичні детермінанти приєднання Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації // **Крим в історичних реаліях України: матеріали наукової конференції** (Київ, 19 лютого 2004 р.). Київ, 2004.

Гедьо А. В., Араджиони М. А. Політичні причини переселення греків із Криму до Північного Приазов'я у 1778 р. (за архівними джерелами) // **Сходознавство.** № 84. 2019.

Грибовський В. В. **Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст.:** Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006.

Дружинина Е. И. **Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение).** Москва, 1955.

Дубровин Н. Ф. **Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции и донесения.** Т. 2. Санкт-Петербург, 1885.

Дубровин Н. Ф. **Присоединение Крыма к России: рескрипты, письма, реляции и донесения.** Т. 3. Санкт-Петербург, 1887.

Коробков Н. А. **Фельдмаршал П. Румянцев-Задунайский.** Москва, 1944.

Латицкая С. Завоевание и колонизация Крыма царизмом // **Исторический журнал,** 1937, № 7.

Лашков Ф. Ф. **Шагин-Гирей, последний крымский хан. Исторический очерк.** Киев, 1886.

Лебединцев А. Г. **Русские государи в Киеве (1706–1885).** Киев, 1896.

Мавріна О. С. Деякі аспекти процедури отримання кримськотатарською знаттю станових привілеїв // **Східний світ,** 2011а, № 2.

Мавріна О. С. Щодо процедури розгляду документів татарської знаті в Таврійському дворянському депутатському зібранні // **Сходознавство.** № 53–54. 2011б.

Міранда Франсіско де. Щоденник // **Київська старовина,** 1996, № 2–3.

Никольский П. А. **Крым. От Крымского ханства до наших дней.** Симферополь, 1929.

О дозволенні князям і мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами Российского дворянства // **Полное собрание законов Российской империи. Собрание (ПСЗРИ-1).** Т. XXI. 1830.

О принятии крымских жителей и прочих татарских народов в Российское подданство // **Полное собрание законов Российской империи. Собрание (ПСЗРИ-1).** Т. XXI. 1830.

О принятии на военную службу татарских мурзов и чиновных людей, и о награждении их чинами не выше премьер-майора // **Полное собрание законов Российской империи. Собрание (ПСЗРИ-1).** Т. XXI. 1830.

Об оставлении владельцев Таврической области в свободном распоряжении их поместьями, вотчинами и тому подобными дворянскими именьями с распространением права

сего на их наследников // **Полное собрание законов Российской империи. Собрание (ПСЗРИ-1).** Т. XXIII. 1830.

Петрушевский А. Ф. Генералиссимус князь Суворов. Т. 1. Санкт-Петербург, 1884.

Погодин М. П. Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны. 1853–1856. Москва, 1874.

Рабби-Азарья, сын Или. События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей хана // **Временник Общества истории и древностей Российских.** Т. 24. 1856.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 16 “Внутреннее управление”, оп. 1, д. 588 “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовской губернией. Части I–XIII”, 1775–1784.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. “Военно-ученый архив (ВУА)”, д. 208 “Донесения генерал-поручика Суворова графу Румянцеву в 1778 г.”.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. “ВУА”, д. 211 “Татарские письма (с русским переводом) хана и крымского правительства касательно вывода христиан из Крыма и ответы на оные резидента Константинова и генерала Суворова”, 1778.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. “ВУА”, д. 213 “Донесения генерал-поручика кн. Прозоровского гр. Румянцеву о действиях против мятежных татар и о всех происшествиях в Крыму, с января по 27 апреля 1778 г., т. е. по день сдачи Прозоровским командования генерал-поручику Суворову”, 1778.

Сафонов С. В. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. I. Одесса, 1844.

Смирнов В. Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке.** Одесса, 1889.

Соловьев С. М. **Сочинения: История России с древнейших времен: В 18 кн.** Кн. 15. Т. 29: Работы разных лет. Москва, 1998.

Чечулин Н. Д. **Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762–1774.** Санкт-Петербург, 1896.

Шарков В. В. **По поводу столетнего юбилея присоединения Крыма. История Крыма до присоединения его и современное состояние Крыма.** Симферополь, 1883.

Щеглов И. Л. **Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи.** Т. 1. Ставрополь, 1910.

Haxthausen A. **The Russian Empire its people, institution, and resources.** V. II. London, 1856.

Fisher Alan W. **The Russian Annexation of the Crimea. 1772–1783.** Cambridge, 1970.

Seymour H. **Russia on the Black Sea and Sea of Azof: being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces with notices of the Naval, military and commercial resources of those countries.** London, 1855.

REFERENCES

Andriyevskiy A. A. (1883), *Krym i krymskiye tatory: Po povodu stoletiya so dnya prisoyedeniya Kryma*, Kyiv. (In Russian).

Aradzhiioni M. A. (1999), *Greki Kryma i Priazov'ya: istoriya izucheniya i istoriografiya etnicheskoy istorii i kul'tury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)*, Amena, Simferopol. (In Russian).

Arkhiyepiskop Gavriil (1853), “Otryvok povestvovaniya o Novorossiyskom kraye, iz original'nykh istochnikov pocherpnuty”, in *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. III, Odessa, pp. 79–129. (In Russian).

Bakhrushin S. V. (1936), “Osnovnyye momenty istorii Krymskogo khanstva”, *Istoriya v shkole*, No. 3, pp. 29–61. (In Russian).

Vneshnyaya politika Rossii XIX i nachala XX veka: Dokumenty Rossiyskogo ministerstva inostrannykh del (1962), Seriya I: 1801–1815 gg., Vol. VI, Moscow. (In Russian).

Vozgrin V. Ye. (1992), *Istoricheskiye sud'by krymskikh tatar*, Mysl', Moscow. (In Russian).

Gavriil A. Kh. i T. (1844), “Pereseleniye grekov iz Kryma v Azovskuyu guberniyu i osnovaniye Gotfiyskoy i Kafiyiskoy eparkhii”, in *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Vol. I, Odessa, pp. 197–204. (In Russian).

Hed'o A. V. (2004), "Politychni determinanty pryednannya Krymu do skladu Rosiyi za materialamy dilovodnoyi dokumentatsiyi", in *Krym v istorychnykh realiyakh Ukrainy: materialy naukovoyi konferentsiyi (Kyiv, 19 lyutoho 2004 r.)*, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv, pp. 107–127. (In Ukrainian).

Hed'o A. V. and Aradzhioni M. A. (2019), "Politychni prychny pereselelnya hrekiv iz Krymu do Pivnichnoho Pryazov"ya u 1778 r. (za arkhivnymi dzherelamy)", *Skhodoznavstvo*, No. 84, pp. 5–54. (In Ukrainian).

Hrybovs'kyi V. V. (2006), *Nohays'ki ordy Pivnichnoho Prychornomor'ya u XVIII – na pochatku XIX st.*, Dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01, Zaporizhzhia. (In Ukrainian).

Druzhinina E. I. (1955), *Kyuchuk-Kaynardzhiyskiy mir 1774 goda. (Ego podgotovka i zaklyucheniye)*, AN SSSR, Moscow. (In Russian).

Dubrovin N. F. (1885), *Prisoyedineniye Kryma k Rossii: Reskripty, pis'ma, relyatsii i doneseniya*, Vol. 2, Saint Petersburg. (In Russian).

Dubrovin N. F. (1887), *Prisoyedineniye Kryma k Rossii: Reskripty, pis'ma, relyatsii i doneseniya*, Vol. 3, Saint Petersburg. (In Russian).

Korobkov N. A. (1944), *Fel'dmarshal P. Rumyantsev-Zadunayskiy*, Ogiz, Moscow. (In Russian).

Lapitskaya S. (1937), "Zavoyevaniye i kolonizatsiya Kryma tsarizmom", *Istoricheskiy zhurnal*, No. 7, pp. 41–53. (In Russian).

Lashkov F. F. (1886), *Shagin-Girey, posledniy krymskiy khan. Istoricheskiy ocherk*, Kyiv. (In Russian).

Lebedintsev A. G. (1896), *Russkiye gosudari v Kiyeve (1706–1885)*, Kyiv. (In Russian).

Mavrina O. S. (2011a), "Deyaki aspekty protsedury otrymannya kryms'kotatars'koyu znattyu stanovykh pryvileiy", *Shidnij svit*, No. 2, pp. 128–133. (In Ukrainian).

Mavrina O. S. (2011b), "Shchodo protsedury rozhlyadu dokumentiv tatars'koyi znati v Tavriys'komu dvoryans'komu deputats'komu zibranni", *Skhodoznavstvo*, No. 53–54, pp. 50–59. (In Ukrainian).

Miranda Fransisko de. (1996), "Schodennyk", *Kyivs'ka starovyna*, No. 2–3, pp. 9–46. (In Ukrainian).

Nikol'skiy P. A. (1929), *Krym. Ot Krymskogo khanstva do nashikh dney*, Krymizdat, Simferopol. (In Russian).

"O dozvolenni knyaz'yam i murzam tatarskim pol'zovat'sya vsemi preimushchestvami Rossiyskogo dvoryanstva" (1830), in *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye (PSZRI-1)*, Saint Petersburg, Vol. XXI, pp. 51–52. (In Russian).

"O prinyatii krymskikh zhiteley i prochikh tatarskikh narodov v Rossiyskoye poddanstvo" (1830), in *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye (PSZRI-1)*, Vol. XXI, Saint Petersburg, pp. 985–986. (In Russian).

"O prinyatii na voyennuyu sluzhbu tatarskikh murzov i chinovnykh lyudey, i o nagrazhdenii ikh chinami ne vyshe prem'yer-mayora" (1830), in *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye (PSZRI-1)*, Vol. XXI, Saint Petersburg, p. 1030. (In Russian).

"Ob ostavlenii vladel'tsev Tavricheskoy oblasti v svobodnom rasporyazhenii ikh pomest'yami, votchinami i tomu podobnymi dvoryanskimi imeniyami s rasprostraneniye prava sego na ikh naslednikov" (1830), in *Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye (PSZRI-1)*, Vol. XXIII, Saint Petersburg, pp. 585–589. (In Russian).

Petrushevskiy A. F. (1884), *Generalissimus knyaz' Suvorov*, Vol. 1, Saint Petersburg. (In Russian).

Pogodin M. P. (1874), *Istoriko-politicheskiye pis'ma i zapiski v prodolzheniye Krymskoy voyny. 1853–1856*, Moscow. (In Russian).

Rabbi-Azar'ya, syn Ilii (1856), "Sobytiya, sluchivshiyesya v Krymu v tsarstvovaniye Shagin-Girey khana", *Vremennik Obshchestva istorii i drevnostey Rossiyskikh*, Vol. 24, pp. 101–134.

Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov (RGADA) [Russian State Archive of Ancient Acts], Fund 16 "Vnutrenneye upravleniye", Inventory 1, File 588 "Doneseniya knyazyu Potemkinu-Tavricheskomyu po upravleniyu Azovskoy guberniyey. Chasti I–XIII", 1775–1784. (In Russian).

Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv (RGVIA) [Russian State Military Historical Archive], Fund "Voyenno-uchenny arkhiv (VUA)", File 208 "Doneseniya general-poruchika Suvorova grafu Rumyantsevu v 1778 g."

Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv (RGVIA) [Russian State Military Historical Archive], Fund "VUA", File 211 "Tatarskiye pis'ma (s russkim perevodom) khana i krymskogo pravitel'stva kasatel'no vyvoda khristian iz Kryma i otvety na onyye rezidenta Konstantinova i generala Suvorova", 1778.

Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv (RGVIA) [Russian State Military Historical Archive], Fund "VUA", File 213 "Doneseniya general-poruchika kn. Prozorovskogo gr. Rumyantsevu o deystviyakh protiv myatezhnykh tatar i o vsehkh proisshestviyakh v Krymu, s yanvarya po 27 aprelya 1778 g., t. e. po den' sdachi Prozorovskim komandovaniya general-poruchiku Suvorovu", 1778. (In Russian).

Safonov S. V. (1844), "Ostatki grecheskikh legionov v Rossii ili nyneshneye naseleniye Balaklavy", in *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, Odessa, Vol. I, pp. 205–238. (In Russian).

Smirnov V. D. (1889), *Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty v XVIII veke*, Odessa. (In Russian).

Solov'yev S. M. (1998), *Sochineniya: Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen: In 18 books*, Book 15, Vol. 29: *Raboty raznykh let*, Golos, Moscow. (In Russian).

Chechulin N. D. (1896), *Vneshnyaya politika Rossii v nachale tsarstvovaniya Ekateriny II. 1762–1774*, Saint Petersburg. (In Russian).

Sharkov V. V. (1883), *Po povodu stoletnego yubileya prisoyedineniya Kryma. Istoriya Kryma do prisoyedineniya ego i sovremennoye sostoyaniye Kryma*, Simferopol. (In Russian).

Shcheglov I. L. (1910), *Trukhmeny i nogaytsy Stavropol'skoy gubernii. Materialy po izsledovaniyu polevogo i skotovodcheskogo khozyaystva v Trukhmenskoy i Achikulakskoy stepi*, Vol. 1, Stavropol. (In Russian).

Haxthausen A. (1856), *The Russian Empire its people, institution, and resources*, Vol. II. London.

Fisher Alan W. (1970), *The Russian Annexation of the Crimea. 1772–178*, University Press, Cambridge.

Seymour H. (1855), *Russia on the Black Sea and Sea of Azof: being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces with notices of the Naval, military and commercial resources of those countries*, John Murray, London.

А. В. Гедьо, О. Л. Іванюк

Російська імперія в боротьбі з османським спадком: підкорення народів Кримського ханства

У статті розглядаються питання встановлення і збереження Російською імперією контролю над територіями анексованого Кримського ханства. На основі комплексного аналізу документів, які зберігаються в російських архівних установах, подорожніх записок і наукових досліджень українських, російських, німецьких і британських авторів з'ясовано, що першим важливим кроком для досягнення мети стало формування підконтрольного царату уряду калги Шагін Гірея. За його допомогою Російська імперія легітимізувала присутність у регіоні власних військ та окупаційної адміністрації. Внаслідок анексії території Кримського ханства відбулися зміни в економічному і політичному статусі народів, які жили на його території, що полягали в позбавленні їх частини прав і численних обмеженнях. Це призвело до розгортання антиросійського національного руху, що своєю чергою спонукало імперські урядові кола до розробки комплексу заходів щодо утримання контролю над регіоном.

Особливу увагу приділено методам "упокорення" корінних народів, зокрема кримсько-татарського, ногайського, грецького, вірменського. У процесі дослідження встановлено, що задля вирішення поставлених завдань Російська імперія вдалася до встановлення контролю над місцевими елітами, фізичного знищення кримських татар і ногайців, позбавлення власності, витіснення за межі імперії. Водночас царат упроваджував різноманітні заходи з асиміляції, зокрема переселення, використання одних етносів у боротьбі з іншими (принцип "розділяй і володарюй"), релігійний тиск. Все це призводило до руйнації традиційної культури і способу життя корінних народів Північного Причорномор'я.

Упродовж XIX ст. Російська імперія вдалася до нав'язування власної політичної, економічної і ментальної традиції. Шляхом створення міфологем та ідеологем та їхнього

закріплення в масовій свідомості царат сформував нову реальність і спотворив колективну історичну пам'ять. Засобами вкорінення імперських міфів були перетворення православних храмів на місця вшанування панівної династії, воєнних перемог і російської армії, спорудження пантеонів героям загарбницьких війн тощо. Церква, реалізуючи поставлені державою завдання, формувала нетерпимість до ісламського населення, закріплювала ідеологічний поділ на "православних" і "бусурманів", "визволителів" та "поневолювачів".

Ключові слова: Кримський півострів, кримськотатарський народ, ногайці, Російська імперія, анексія, політика пам'яті, асиміляція, Шагін Гірей

Стаття надійшла до редакції 15.02.2022